

B.

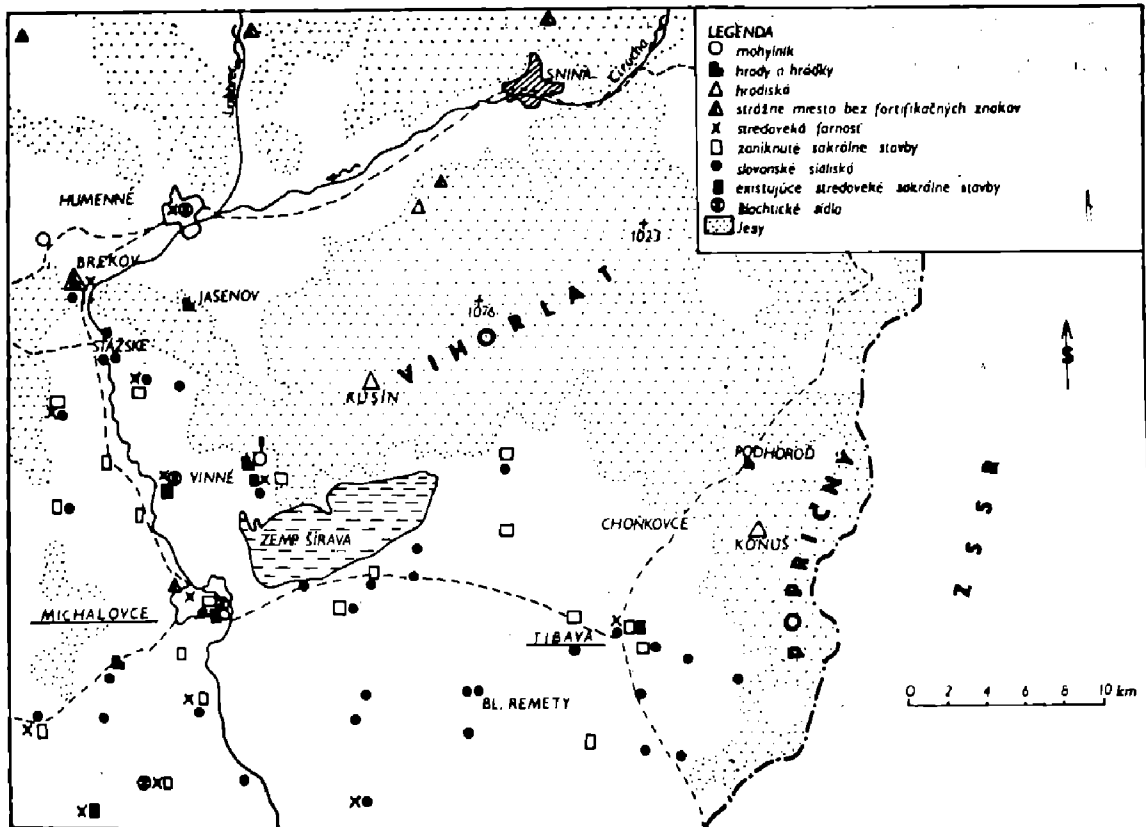
Výzkum
opevněných sídel

Hospodárske zázemie šľachtických sídiel v oblasti Horného Zemplína

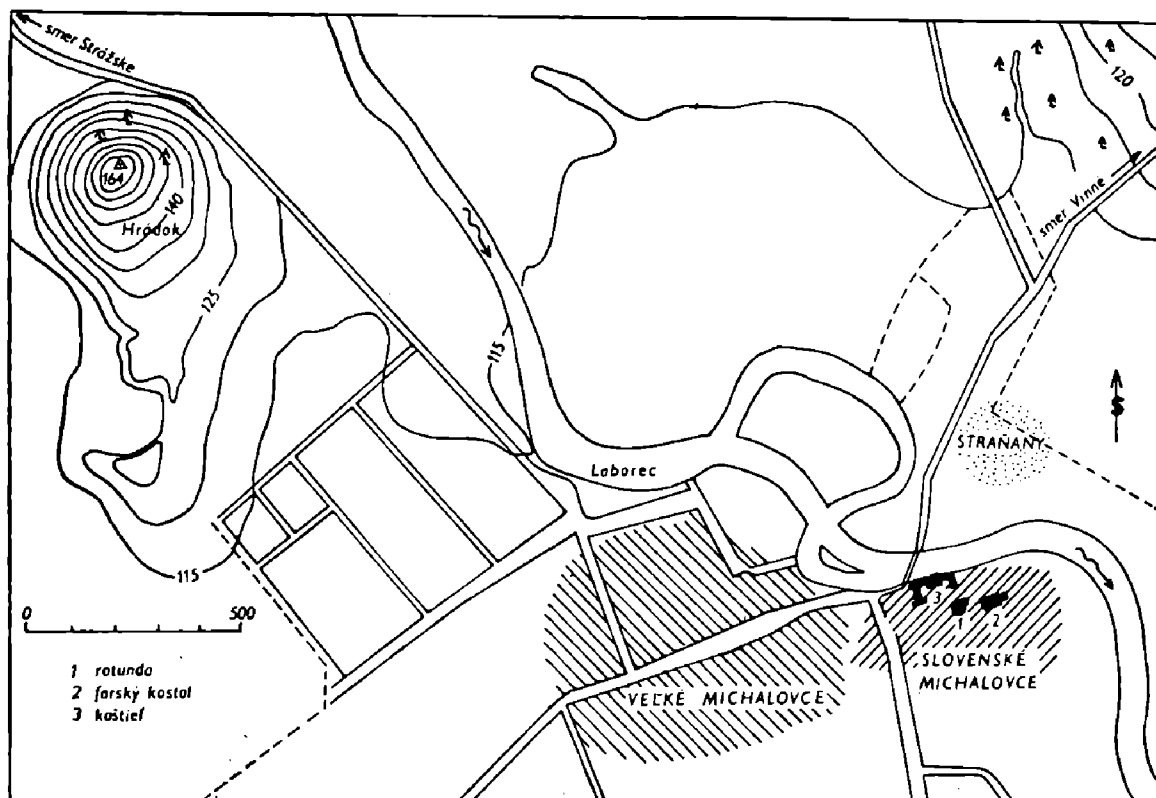
MICHAL SLIVKA—ADRIÁN VALLAŠEK

Oblasť bývalej Zemplínskej župy, najväčšej zo slovenských žúp (koncom 19. stor. merala 6269 km²), je po geografickej stránke veľmi dôležitá. Zvlášť Horného Zemplína, ktorý je na rozmedzí horského pásma a začínajúcej Východoslovenskej nížiny, teda približne od čiary Drahňov—Trhovište—Tušice, na severe po čiaru Humenné—Podčieva—Soľ (cirkevne už od začiatku 14. stor. táto oblasť ako „superior Zemplén“). Markantné výškové rozdiely sledovaného mikroregiónu rozhodujú aj o klimatických pomeroch a tým ovplyvňujú vlastnosti ostatných zložiek prírody. So stúpajúcou nadmorskou výškou ubúda teplota, ale pribúdajú zrážky a tým sa skracaie i vegetačné obdobie. Všetky tieto faktory už v minulosti ovplyvnili rozloženie hospodárskeho využitia zeme, štruktúru poľnohospodárskej produkcie a do istej miery aj štruktúru osídlenia krajiny (M. Štěpánek, 1968, 415—434).

Pri sledovaní hospodársko-ekonomickej bázy šľachtických sídiel je najdôležitejším faktorom problém osídlenia a jeho vývoja. Od čias, keď vyšli prvé ucelenejšie práce od J. Eisnera (1925) a J. Pasternaka (1928), výskum slovenského osídlenia v oblasti Zemplína značne pokročil, vďaka jednak rozsiahlym prieskumom K. Andela, J. Vizdala, S. Šišku a J. Macáka, ale hlavne systematickejších výskumov prof. V. Budinského-Kričku. Stredoveké osídlenie malo v Podvihorlatskej oblasti už pevný sídlíštný substrát slovanský, ktorý tu možno stopovať už od 6. storočia (V. Budinský-Krička, 1980a, s. 47), ak nie skôr (Interpretácia historických údajov antického spravodajstva umožnila prof. V. Ondrouchovi datovať prvých Slovanov na naše územie po roku 397, pričom príchod Slovanov cez Moravskú bránu kladie medzi roky 400—450, na východe skôr — okolo roku 400) (V. Ondrouch, 1957, 57). A práve v tejto oblasti máme prvé pevné poznatky o slovanských nížinných usadlostiach, známych z výskumov v Hnojnom (46 objektov, z ktorých 13 slúžilo za príbytky — S. Šiška, 1964 = autor pôvodne datoval do 9.—10. stor., materiál svedčí pre 8.—9. stor.), ale hlavne v Blatných Remetách — zo 6.—10. stor. (do 100 objektov), ktoré ako celok nebolo zatiaľ publikované (V. Budinský-Krička, 1975, 27—28 a 1976, 55—56). Slovanské osídlenie bolo zistené skoro v každej obci na čiare od Strážskeho až po dnešnú štátnu hranicu so ZSSR, a to aj vo viacerých polohách (pozri mapu — obr. 1). Na základe dnešného stavu poznania možno konštatovať, že hospodársko-politický vývoj bol v slovanskom období celkom odlišný od vývoja na juhozápadnom Slovensku. Tento predpoklad sa opiera o materiálnu kultúru, ale hlavne o nadstavbové javy (pohrebný rítus, kristianizačný proces apod.). Otvorenou otázkou stále zostáva, že do akej miery táto oblasť patrila do sféry Veľkomoravskej ríše, ako to pripúšťajú historici (F. Bokes, 1943; P. Ratkoš, 1965, 145 a i.). Dôležitý je preto výskum Medzibodrožia, kde bolo i významné politicko-hospodárske centrum v 9. storočí — hrad Zem-

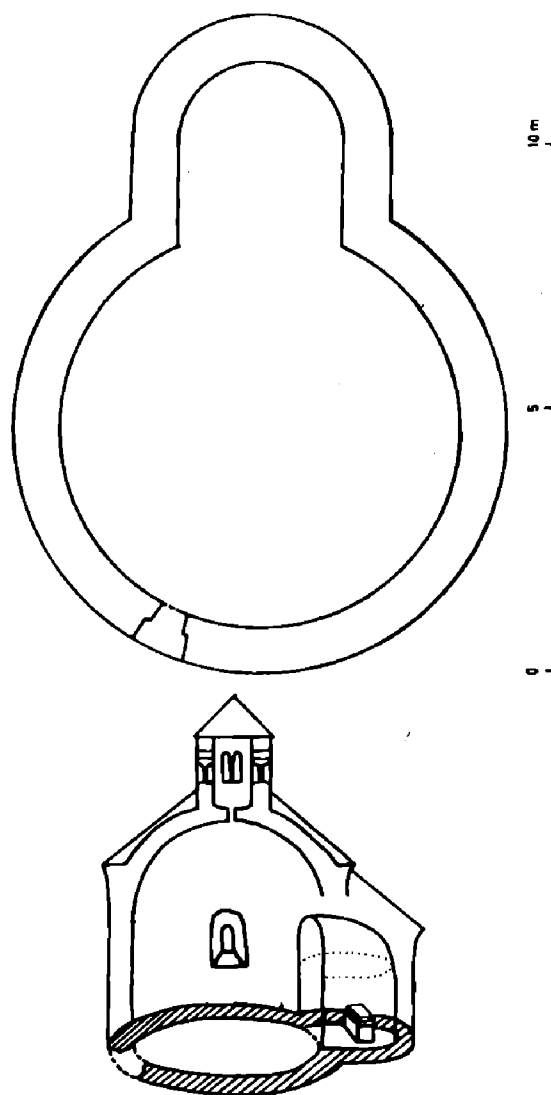

Obr. 1. Historicko-topografická mapa Horného Zemplína.

Obr. 2. Pôdorysný vývoj Michaloviec.

plín (B. Benadik, 1964). Spomína ho už neznámy notár kráľa Bélu II. vo svojom fabulóznom kronikárskom diele — zvaný Anonymus — ako castrum Zemlun, Zemlín, ktorý zároveň spomína i hrad Uh, maď. Ungvár v Zakarpatskej Ukrajine (P. Ratkoš, 1968, 367). Niet preto divu, že už na začiatku 10. storočia sa dostávajú do Medzibodrožia staromaďarské bojovnícke kmene (prohrebiská Čierna nad Tisou, Biel, Dobrá, Svinice, Věč, Streda nad Bodrogom, Veľký Kamenec a Zemplín), kde v bohatom slovanskom prostredí sledovali predovšetkým korist (pozri V. Budinský-Krička—N. Fettich, 1973). Táto bola zákonitým a typickým fenoménom ich spoločenského života, zrejme na stupni vojenskej demokracie. Proces akejsi symbiózy nedá sa tu nijako doložiť. Na východnom Slovensku chýbajú pohrebiská tzv. belobrdského typu. Pretrváva tu mohylový (žiarový) spôsob pochovávania (napr. Topoľovka — V. Budinský-Krička, 1958, 163—173; 1980a, s. 33—44). Radové pohrebiská sú až z 11. až 12. storočia (Barca, Somotor, Zemplín, Hraň, Rad II a Rad I, Svinica, Michalovce, Trebišov, Brehov) a súvisia už s feudalizáciou vznikajúceho Uhorského štátu a zároveň i s kristianizáciou (kostolné cintoríny v Somotore, Svinici, v Michalovciach, v Trebišove a Brehove). Z načrtnutého stavu doterajšieho

Obr. 3. Rotunda v Michalovciach.

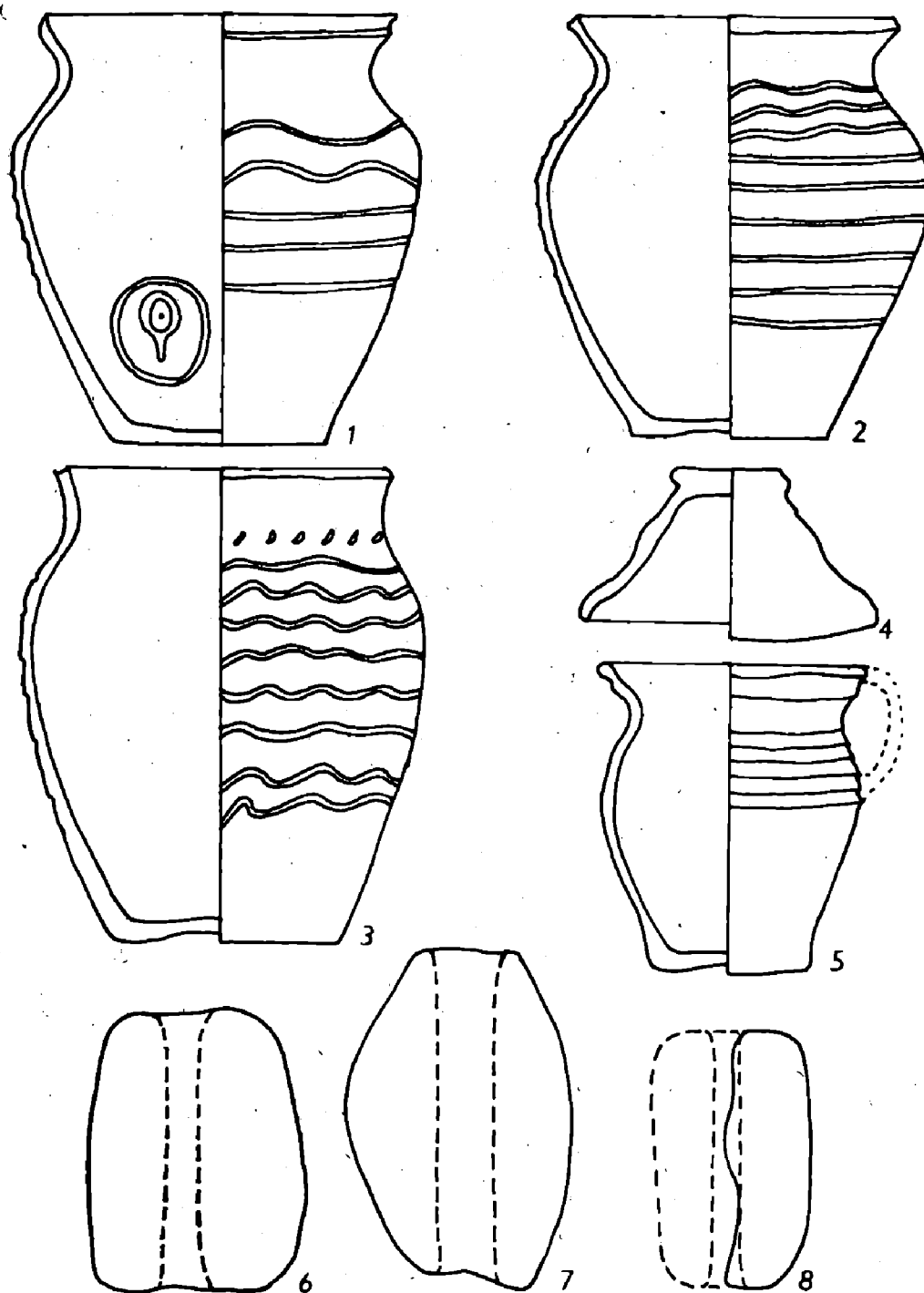
poznania vyplýva, že proces prechodu staromaďarskej spoločnosti z nomádskoho života na usadlý spôsob trval v Potisí o polstoročie dlhšie než z Zadunajsku, tj. okolo polovice 11. storočia. Akceleračným vývojovým momentom pastierskeho maďarského etnika predstavovalo predovšetkým poľnohospodárstvo. Zdá sa, že za vojenskej okupácie dolného Zemplína tamojšie slovanské obyvateľstvo bolo vytlačené do severnejších oblastí. V nami pojednávanej oblasti boli doposiaľ zistené tri hradiská rozložené v smere Vihorlatského pohoria (JV—SZ), približne v rovnakých vzdialenostiach (16 km). Najväčšie z nich sa nachádza nad obcou Koňuš (poloha Stará Konuš, kóta 836 m — V. Budinský-Krička, 1980b, 51—52, obr. 25), ďalšie je nad obcou Kusín, na výbežku horského chrbáta Vihorlatu v polohe Hrádek a hradisko v Brekove, v areáli ktorého stojí stredoveký kamenný hrad (obr. 1 a 10: dole). Z terénnych prieskumov na všetkých troch lokalitách sa zistili jednak nálezy z neskorej doby bronzovej (kultúra Gáva?) a keramické fragmenty z 10.—11. storočia (v Brekove i hroty šípov — V. Budinský-Krička, 1961, s. 362, tab. XI: 1, 2, 4, 5; M. Vizdal, 1980). Budúci výskum ukáže, či ich fortifikačný systém je pravekého rázu alebo až dielom Slovanov. Zaujímavé je, že doposiaľ známe hradiská v oblasti susedného Šariša, napr. Obišovce—vrch Stráža o rozmeroch 1000 × 470 m, Šarišský hradný kopec o rozmeroch 350 × 120—140 m (M. Slivka, 1982 b), Šarišské Sokolovce o rozmeroch cca 260 × 120 m (J. Béreš, 1974), ale i Spiša (napr. Poprad — časť Kvetnica, Zámčisko o rozmeroch 180 × 40 m) (M. Slivka—A. Vallašek, 1982), majú doložené osídlenie z neskorej doby bronzovej alebo až halštatskej. Z tejto nie náhodnej situácie možno vyvodiť, že pôvodné staré hradiská Slovania znovu využili predovšetkým ako refugiálne (hradisko v Kusíne je oválne smeru s dlhšou osou S—J, cca 300 × 150 m, hradisko v priestore hradu Brekov je nevelké (70 × 40 m — obr. 10: dole), no po jeho južnej strane bolo zistené významné slovanské sídlisko z 8.—9. stor. s nálezmi ostrých s háčikmi, bronzového kovania, hrotov šípov a i — výskum Zemplínskeho múzea zatiaľ nepublikovaný, archív AÚ SAV č. 6988/74).

Našími historikmi bolo už viackrát zdôraznené, že akt začleňovania Slovenska do Uhorského štátu nebol jednorázový, ale postup sa dial etapovite — z juhu na sever. V prvej polovici 11. storočia je systém hraničných zásekov a stráží stabilizovaný na podhorí popri Tise a pod Bukovými horami (stopy po strážnych zariadeniach pozri Gy. Györffy, 1963, s. 737 n.), a až na prelome 11. a 12. storočia sa posúvajú hranice po úroveň Vihorlatského pohoria (A. Hódinka, 1909, s. 65—67; B. Varsik, 1977, s. 479, mapa na s. 481). V dôležitom cestnom priesmyku po západnej strane Vihorlatu je obec Strážské (v r. 1337 villa Ewrmezew-Sztaray oklt. I, s. 134), ktorej názov naznačuje, že jej obyvatelia mali funkciu hraničnej stráže (pozri mapu — obr. 1).

—V polovici 13. storočia pevnú hranicu tvoria hrebene Karpát. Oblasť severne od Vihorlatu bola „zemou nikoho“. Podľa O. R. Halagu „pozemkové vacuum iuris existovalo len v neosídlených pralesoch“ (O. R. Halaga, 1967 b, s. 56 a 1979, s. 78—9; tiež B. Varsik, 1977, s. 480). Zaľudnenie tejto oblasti je predovšetkým z konca 14. a 15. storočia hlavne v rámci kolonizácie na valašskom práve (P. Ratkoš, 1979, tam i ostatná lit.). Veľký podiel na kolonizovaní mali humenský Drugethovci, ktorí sa sem dostávajú na začiatku 14. storočia. Súpisy osád z tejto oblasti na základe prvých písomných zmien sú tiež zväčša z 15. storočia (D. Csánki, 1890, s. 340—367; E. Perfeckij, 1924, s. 85 až 91, 102—109). Nedávno realizovaný terénny prieskum v povodí hornej Cirochy nepriniesol starší archeologický materiál ako je 15. storočie. Pri prieskume boli obhliadnuté i polohy, ktoré svojim názvom signalizujú nejaké „hradisko“, a to severne od Sniny poloha „Hradisko“ (kóta 341,3), Dlhé nad

Cirochou — „Hradisko“ (kóta 474), Koškovce — „Hrádek“, Výrava — „Hrádek“, Luháčovce — „Hradisko“ (kóta 276), ovšem u všetkých bez fortifikačných znakov. Všetky lokality majú exponovanú polohu a nachádzajú sa zvyčajne nad úzkymi priesmykmi, takže bezpochyby mali strážnu funkciu. Jediné neveľké hradisko je na severnom úpätí Vihorlatu, nad obcou Modra (poloha „Kaštieľ“, kóta 483,4 v okrese Humenné). Jeho oválny pretiahly tvar smeru V—Z o rozmeroch cca 100 × 60 m obopína valové opevnenie, z prístupnejšej východnej strany chránené šijovou priekopou, širokou 11 m a hlbokou 3 m (V. Budinský-Krička, 1961, s. 363). Z areálu hradiska pochádzajú keramické fragmenty, ktoré rámcovo možno datovať do 13.—14. storočia. Hradisko mohlo mať tiež len strážnu funkciu cestného ťahu v údolí Cirochy, ako ostatné spomenuté lokality. Tieto zabezpečovali menej dôležité komunikačné spojenia priesmykmi do Poľska (pozri M. Štěpánek, 1968, s. 417). Nie je nijako bez významu, že jednou z tridsiatkových staníc bolo aj Humenné; zákon z roku 1498 ich kvalifikuje ako „veľmi staré miesta“ (Trice simarum antiqua loca: Cassovia est capitalis tricesima. Leuchovia, Barthfa, Kesmárk, Lublyó, Sztropkó, Homona sunt filiales ad eandem — Corpus Iuris Hung., 1899, 612, Art 34, § 3). V roku 1974 bola v Humennom, v priestore po JV strane kaštieľa, objavená zrubová vežovitá stavba o rozmeroch 8 × 7,2 m, ktorý črepový materiál datuje do 14.—15. storočia (Správa M. Slivku v archíve AÚ SAV č. 7175/75). Tamojší kaštieľ bol postavený Jurajom Drugethom okolo roku 1610 (H. M. Takács, 1970, s. 197), údajne na miesto vodného hradu (Gy. Dudás, 1908, s. 351—354; I. Molnár, 1913, s. 13—18). Začiatkom 14. storočia bol postavený už kamenný hrad, južne od Humenného — nad obcou Jasenov (E. Fügedi, 1977, s. 115 až 116), ktorého stavebno-etapový vývoj nám podala D. Menclová (Š. PISOŇ, 1973, 416, obr. IX) — obr. 11:3 a 12.

Spomenuli sme, že z hľadiska kontinuity osídlenia má najväčší význam oblasť Podvihorlatská. Pre preukaznosť uvedieme aspoň malú analýzu písomných prameňoch týkajúcich sa jednotlivých obcí, pričom si všimneme i aspekt etymologický. V najstaršej dochovanej listine z roku 1214 sa okrem dolnozemplínskych dedín spomína i Vysoká nad Uhom ako „predium Vyzaka“ (R. Marsina, 1971, s. 146/č. 190), pričom pod termínom *prédium* v 11.—13. storočí treba chápať takú zemepánsku usadlosť, ktorú udrzuje sám zemepán pomocou svojich poddaných (I. Szabó, 1971, s. 47). Donátor leleského kláštora v tejto listine prehlásil všetkých ľudí na darovaných majetkoch za libertinov, aj keď dovtedy mali hocijaké práva alebo povinnosti („*cuius sint libertatis aut servitalis pronunciare libertinos.*“ — R. Marsina, 1971, s. 148). Medzi ich práva patrila i dedičná údržba pôdy (pozri O. R. Halaga, 1967 b, s. 64—65; M. Kučera, 1974, s. 324—326), z ktorej pochopiteľne odvádzali stanovenú rentu. Z uvedeného vyplýva, že osada čiastočne zapadá do štruktúry služobnej osady, ktorá panovníkovi zabezpečovala predovšetkým poľnohospodárske produkty. V tejto oblasti sú známe i tri dediny s názvami typickými pre služobnú organizáciu: Jastrabie pri Michalovciach (v r. 1363 Jeztreb — Sztáray oklt. I, s. 411), na juhu zasa Zemplínske Jastrabie (v r. 1332 sa uvádza Ladomerius de Jestrab — J. Trochta, 1968, s. 45) a Dravce pri Užhorode (v r. 1410 Daroch — D. Csánki, 1890, s. 389). Názvy poukazujú na poľovnícke služby týchto osád (pozri R. Krajčovič, 1965, s. 238—9) pre hrady Uh a Zemplín, ktorým patrili. V listine z roku 1221 sa spomínajú obce Tušice (villa Tuka), Oborín (villa Abara) a Žbince, v ktorej bol „*pristaldo Sula de villa Cheb*“ (R. Marsina, 1971, s. 192/č. 255). Latinské slovo „*pristaldus*“ znamená úradníka súdu a poukazuje na slovanský pôvod župnej organizácie (M. Kučera, 1974, s. 19, pozn. 10). Na starobylosť týchto dedín poukazuje i fakt, že začiatkom 14. stor.

Obr. 4. 1, 2 - Michalovce-Hrádok, 3 - Michalovce-kaštieľ, 4, 5 - Jasenov-dvor JRD, 6-8 - Senné-intravilán obce (1-5 keramika z 12.-15. stor., 6-8 - hlinené rybárske závažia).

boli tam farnosti (J. Trochta, 1968, s. 36, 45-46) a konkrétne pri dedine Oborín (miestny dvor JRD) bolo zistené jednak slovanské sídlisko z 9. storočia (J. Vizdal, 1963, s. 372-376, 365-366) a ranostredoveké objekty z 11.-13. storočia (A. Ruttkay, 1970, s. 95-108). Sídelná kontinuita sa tu teda zachováva.

V nami sledovanej oblasti už v rannom stredoveku vystupujú do popredia dve významné centrá: Michalovce a Tibava (obr. 1). V priebehu 12. storočia pôvodné kráľovské územie stáva sa šľachtickým majetkom jednak bána Apu